

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wat is religie? Wat is onmisbaar?

Drees, W.B.

Citation

Drees, W. B. (2006). Wat is religie? Wat is onmisbaar? *Elma Drayer Et Al., Met Of Zonder God? De Onmisbaarheid Van Religie*, 53-72. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11708>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11708>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

MET OF ZONDER GOD

De onmisbaarheid van religie

Met bijdragen van
ELMA DRAYER
JOEP DE HART
RENÉ GUDE
HERMAN VUIJSJE
WILLEM B. DREES
MARJOLEINE DE VOS

Uitgeverij
Ten Have

INHOUD

- Elma Drayer*
Woord vooraf 7
- Joep de Hart*
De spelletjes van Gargantua 12
Enkele ontwikkelingen in levensbeschouwelijk
Nederland
- René Gude*
Religie als civilisatietechniek 30
- Herman Vuijsje*
Van monotheïsme naar ietsisme 40
Waar blijft de moraal?
- Willem B. Drees*
Wat is religie? Wat is onmisbaar? 53
- Marjoleine de Vos*
De poëzie van het geloof 73
- Over de auteurs 89

WAT IS RELIGIE? WAT IS ONMISBAAR?

Willem B. Drees

Is religie onmisbaar zoals zuurstof onmisbaar is voor onze ademhaling? Onmisbaar zoals een geliefde onmisbaar kan zijn – misbaar dus, want na het afscheid leef je verder, al is het met een pijnlijk gemis? Is religie onmisbaar zoals een aanbod dat je niet kunt weigeren, een koopje dat je niet kunt laten liggen? Of is religie onmisbaar zoals drank, drugs of koffie onmisbaar zijn voor de verslaafde – niet omdat hij in principe niet zonder zou kunnen, maar omdat hij onvoldoende in staat is om de rede te laten heersen over de driften?

Wat is religie?

De vraag wat religie is, lijkt een intellectuele vraag, gericht op begripsverheldering. Maar, zo meen ik de laatste tijd te hebben gemerkt, het is een vraag die meestal een andere achtergrond heeft. Immers, aan 'religie' zijn allerlei voordelen verbonden. Juridisch en fiscaal is het gunstig om een erkende godsdienst te zijn. En in het maatschappelijk verkeer wordt respect verwacht voor religieuze overtuigingen. Dat blijkt ook uit de Grondwet, waar vrijheid van godsdienst een eigen

plaats heeft. Mij lijkt het goed denkbaar dat de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging, en de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer voldoende zijn om alles te beschermen wat in dit verband van belang is. Maar in de Nederlandse Grondwet staat in artikel 6, eerste lid: 'Teder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.'

Niet alleen maatschappelijk, ook religieus is het van belang af te bakenen wat religie is. Toen Galileï Galileo bekritiseerd werd omdat hij de centrale plaats van de aarde losliet, citeerde hij een kardinaal die gezegd zou hebben: 'De bijbel wil ons niet leren hoe de hemelen gaan, maar hoe naar de hemel te gaan.' Door te stellen dat geloof draait om het verkrijgen van heil, en niet om bepaalde sterrenkundige opvattingen, perkte hij de betekenis van religie in, waardoor hij ruimte kon claimen voor zijn wetenschappelijke werk.

Ook in het hedendaagse debat rond Intelligent Design en evolutie, speelt de vraag wat religie is een grote rol. In rechtszaken in de Verenigde Staten is de vraag of Intelligent Design een wetenschappelijke theorie is of een religieuze positie een juridisch relevante kwestie.

Daarmee is de vraag wat religie is ook een controverse tussen gelovigen.

Wie is de ware gelovige? Gaat het om het aanvaarden van de Schrift als waarheid, ook ten aanzien van wetenschappelijke vragen? Of is het verhaal van de schepping in zes dagen poëzie, een loflied op God en de schepping,

maar geen aanzet voor een theorie?

Wordt de ware islam vertegenwoordigd door wie zich beroept op de oorspronkelijke tekst, of door wie meent dat de gezindheid van de moslim vrede moet zijn?

Wie kiest voor de letter van de tekst, negeert de traditie waarin men op zoek is naar de geest die via de letter tot ons komt. Niet toevallig zijn veel vertegenwoordigers van de radicale islamistische beweging in Westerse instellingen opgeleid tot ingenieur, zoals er trouwens ook in de creationistische beweging veel ingenieurs te vinden zijn. Interpretatie en herinterpretatie, spelen met dubbelzinnige, poëtische, metaforische taal – het past beter bij een historicus, socioloog, taalwetenschapper of schriftgeleerde die deelneemt aan een eeuwenoude literaire traditie dan bij een ingenieur.

De pretentie van radicalen dat zij de ware islam of het echte christendom vertegenwoordigen, wordt vaak bevestigd door uitgesproken bestrijders. Ayaan Hirsi Ali is terecht uitgesproken kritisch over radicale moslims, maar door hen als 'de ware islam' te bekritisieren bevestigt ze hun status. Paul Cliteur gaf een bundeling van zijn columns de titel mee *God houdt niet van vrijzinnigheid*.¹ Hoe weet Cliteur dat? Als atheïst zal hij niet zeggen dat hij het van God zelf heeft vernomen. 'God houdt niet van vrijzinnigheid' betekent niet meer dan dat Cliteurs beeld van het echte geloof gestempeld is door gelovigen die niet van vrijzinnigheid houden. Zo wordt het makkelijk om de betreffende geloofshouding af te wijzen. De ware islam en het echte christendom zitten dan per definitie vast in een wereldbeeld en moraal die niet van deze tijd zijn.

Maar ook wie stelt dat 'de ware islam' vredelievend is, en dat dus terreurdaden of vrouwenbesnijdenis géén uitvloeisel van het geloof zijn, maakt een keuze ten aanzien van het begrip religie, en sluit daarbij andere elementen uit.

Als we de polemiek tussen gelovigen en ongelovigen, of tussen gelovigen onderling ter zijde schuiven, en ons richten op de wetenschappelijke discussie, dan blijft de vraag wat religie is nog steeds problematisch.

Het begrip 'religie' blijkt een Westers begrip. In de negentiende eeuw verscheen de serie *Sacred Books of the East* die teksten uit Oosterse tradities ontsloot. Ze werden gepresenteerd als 'heilige boeken', naar het model van de bijbel zoals die in het protestantse christendom een rol speelt. Maar dat is maar één rol voor een 'heilig boek'. De koran wordt gereciteerd in het Arabisch, ook in landen als Indonesië waar men het Arabisch niet of nauwelijks machtig is. Het reciteren is van belang, niet het analyseren van de betekenis.

In het huidige maatschappelijke verkeer is er de neiging om de imam te zien als een dominee, maar misschien is zijn rol anders afgebakend en ingevuld.

Wij zijn geneigd om religie zo op te vatten dat een persoon slechts aanhanger van één stroming tegelijkertijd kan zijn. Maar in Japan combineren mensen boeddhisme en shintoïsme door ze te betrekken op verschillende aspecten van het bestaan.²

Zelf vind ik het nuttig om toch een aanduiding te geven van religie. De antropoloog Clifford Geertz constateer-

de dat in religieuze symbolen de levenshouding van mensen, hun morele en esthetische overtuigingen, worden verbonden met hun wereldbeeld. Dat bracht hem tot een definitie die in de antropologie en godsdienstwetenschappen vrij veel gebruikt wordt:³

A religion is (1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of facticity that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic.

Belangrijk aan deze definitie vind ik dat in de omschrijving van religie beleving en ethiek (*moods and motivations*) worden verbonden met het wereldbeeld. Voor het vervolg beperk ik me tot de twee aspecten van religie uit de definitie van Geertz: het wereldbeeld en de moraal, waarbij ik voorbijga aan religie als sociaal verschijnsel. Zelf heb ik in mijn inaugurele rede in Leiden een omschrijving van theologie verdedigd met de volgende formule: 'Een theologie = een kosmologie + een axiologie'.⁴ Het gaat niet om het vak 'theologie', maar om pakketten van theologische overtuigingen, wereldbeelden en waarden.

Wereldbeeld met of zonder?

Is religie misbaar in verband met ons wereldbeeld? Sterker: is er géén God, gegeven de moderne wetenschap?

Wat mij betreft zijn de natuurwetenschappen inder-

daad belangrijk voor ons beeld van de wereld. We hebben een enorme hoeveelheid kennis verzameld. Een van de conclusies daaruit is dat de werkelijkheid een enorme samenhang vertoont. Zaken verlopen op een manier die goed te beschrijven valt met natuurwetten; daar waar de beschrijving voldoende is gevorderd, blijkt er geen enkele reden te zijn om andere verklarende factoren aan te nemen dan de natuurlijke. De uitkomst is te begrijpen op basis van de beginsituatie en de natuurwetten die de veranderingen beschrijven. Wetmatigheid en integriteit, die combinatie lijkt me kenmerkend voor de door de natuurwetenschappen met succes beschreven wereld.

Als we dat aanvaarden, dan past het niet om daarbij aan te nemen dat God ingrijpt in de wereld. Het zou kunnen dat God intervenueert in het weer, maar het lijkt erop dat we het weer kunnen begrijpen met hulp van modellen die uitsluitend natuurlijke factoren in de berekening opnemen.

Vanzelfsprekend zitten er gaten in onze kennis, omdat we de beginvoorwaarden niet nauwkeurig genoeg kennen, of omdat het verschijnsel voor ons nog te complex is. Maar om die onvolledigheid religieus te benutten door te zeggen dat daar God werkzaam is, is volgens mij geen aantrekkelijke strategie. Het plaatst natuurwetenschap en geloof tegenover elkaar. Zo lijkt het voor de aanhangers van Intelligent Design van het grootste belang om te betogen dat een evolutionaire verklaring tekortschiet, omdat hun geloof lijkt af te hangen van de beperkingen van de natuurwetenschappelijke verklaringen. Een God-van-de-gaten is in principe nooit uit te sluiten, maar is gezien de ontwikkeling van de weten-

schap onaantrekkelijk. Het is ook voor een christen onaantrekkelijk, zoals de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer in de zomer van 1944 vanuit de gevangenis schreef.⁵ Gods werkzaamheid zoeken in wat we niet weten, laat wat we wel begrijpen geheel over aan natuurlijke processen; daar lijkt God geen rol te spelen.

Naast samenhang toont de natuurwetenschap ook aan hoeveel verscheidenheid er in de werkelijkheid is. Die lijkt gelaagd; atomen vormen moleculen, moleculen zijn in cellen de bouwstenen van levende organismen; een centraal zenuwstelsel lijkt bij een bepaalde mate van complexiteit geestelijk leven mogelijk te maken. Hogere en lagere niveaus hangen samen.

'Reductionisme' heeft bij sommigen een slechte naam; 'emergentie' is een nieuw modewoord. Zelf vind ik reductionisme helemaal niet zo erg. Als ik de pijn in mijn rug begrijp als gevolg van een beknelde zenuw, dan is die pijn helemaal niet ontkend. Integendeel, door die te verbinden met een materiële oorzaak word ik niet meer als een zeurpiet gezien, maar serieus genomen. Dat water H_2O is, maakt water niet anders. Dat erfelijke eigenschappen overgedragen worden als DNA-moleculen, *so what?* Een dergelijk reductionisme ontkent ook niet dat in een nieuwe constellatie het geheel andere eigenschappen kan hebben dan de afzonderlijke onderdelen. Water is anders dan waterstof en zuurstof apart genomen. In die zin is 'emergentie' niet iets anders dan reductie, maar een ander woord voor de gelaagdheid waarbij hogere en lagere niveaus samenhangen, maar ook eigen eigenschappen kunnen hebben.

Wetenschappers leveren antwoorden, maar geven ook

telkens vragen door. Uiteindelijk blijven de vragen over naar de fundamentele regels. Waarom gedraagt materie zich zoals zij zich gedraagt? Waarom zijn de natuurwetten zoals ze zijn? En er zijn vragen van historische aard. Waar komt het bestaande uiteindelijk vandaan? Met het succes van de wetenschappen verdwijnen dit soort vragen niet. Onze horizon komt verderop te liggen.

Zelfs als de kosmologie en natuurkunde met een complete theorie zouden komen, die alle bekende verschijnselen zou verklaren, dan blijven er onbeantwoorde vragen over. Stel je voor: in één artikel, in één enkele formule staat het antwoord op al onze vragen. Dat artikel staat op een stuk papier, de formule bestaat uit symbolen. Maar waarom is er een werkelijkheid die zich gedraagt zoals die formules beschrijven? Het is als met een beroemde prent van Magritte. Hij heeft heel nauwkeurig een pijp getekend. Eronder staat: 'Ceci n'est pas une pipe'. En dat is waar ook. Het is een afbeelding van een pijp. Je kunt er geen tabak in stoppen. Er blijft verschil tussen een afbeelding, hoe goed ook, en de werkelijkheid. Zo is het ook met een wetenschappelijke theorie. De vraag blijft waarom de werkelijkheid zich zo gedraagt als de theorie zegt.

Volgens mij is het onjuist om problemen en puzzels binnen de wetenschap op te blazen tot mysteries. De natuurwetenschappelijke weg naar kennis is een zeer succesvolle gebleken. Het onweer is geen stem van de goden en ook geen mysterie. Maar dat betekent niet dat wij ons niet meer zouden kunnen verwonderen over de werkelijkheid waarvan wij én het onweer deel uitmaken. Uiteindelijk blijft het bestaan een mysterie.

Is dit de plaats om een religieus wereldbeeld te verankeren? Ja en nee.

Nee. Als we constateren dat we aan een grens staan, dan moeten we niet pretenderen ook te weten wat aan gene zijde ligt. Dan zijn we bezig als de theoloog die colleges gaf over de eigenschappen van God, en daarbij ook uitgebreid sprak over de onkenbare eigenschappen Gods.

Ja. Als iemand zou willen spreken van God als schepper of bron van het bestaan, dan zou deze theïst dat kunnen doen in relatie tot dergelijke grensvragen. Achter die grens zou hij God als schepper van de werkelijkheid en wetgever kunnen vermoeden. Niet als een God van de gaten, maar als de primaire oorzaak van de secundaire oorzaken, zoals het in een middeleeuwse onderscheiding ging heten: God als degene die de natuurwetten hun gestalte en werkzaamheid heeft gegeven.

De agnost kan evenzeer de eigen visie tegen deze achtergrond verwoorden: hier houdt begrijpen op. We kunnen ons uitsluitend verwonderen, maar ten diepste is het zijnde een mysterie. En ook een pantheïstisch levensgevoel kan goed aansluiten bij moderne kennis; in zijn boekje *The Aristos* geeft de schrijver John Fowles een treffende beschrijving van hetgeen hij 'God' noemt:

This dimension in and by which all other dimensions exist. The white paper that contains a drawing; the space that contains a building; the silence that contains a sonata; the passage of time that prevents a sensation or object continuing for ever; all these are 'God'.⁶

Het is, lijkt mij, niet mogelijk om op wetenschappelijke gronden te kiezen tussen deze visies. We hebben, met alle kennis over onze wereld als een materiële wereld, een context waarin klassieke posities in relatie tot hedendaagse kennis opnieuw verwoord kunnen worden.

Een materiële wereld laat een religieus wereldbeeld toe. Of wij het bestaan ten diepste zinloos of zinvol achten, is niet af te lezen uit de materiële wereld. Zelf acht ik een materiële wereld hoog. Als we zeggen dat mensen niets meer zijn dan materie, dan moeten we ons beeld van materie opwaarderen. Kennelijk kan materie vliegen, zoals vliegen, vleermuizen, vogels en vliegtuigen doen. En materie kan denken, zichzelf onderzoeken, zoals wetenschappers en andere nuchtere burgers doen. En materie kan muziek scheppen, en gedichten, en nog veel meer. Materialisme haalt de mens niet naar beneden, maar laat zien wat een rijk potentieel er in materie schuilt. Alles wat wij hoogachten, is gerealiseerd in en door materie.

Er is echter veel in de religieuze tradities dat niet spoort met een wetenschappelijk geïnspireerd wereldbeeld. De bliksem is niet afkomstig van Donar. Een materialistische visie heeft voor mensen met een religieuze levensoriëntatie een prijs. Al moet die prijs ook niet worden overschat. Naar mijn mening wordt religie tegenwoordig al te zeer vooral verbonden met magisch denken en voortleven na de dood.

Wie een SOS-boodschap uitzendt (*Save Our Souls*) wil niet te horen krijgen dat zijn ziel gered is, hij wil zijn bezielde lichaam uit een benarde situatie verlost zien.

Het woord 'ziel' gebruiken we dus niet altijd voor een ingrediënt naast het materiële; 'beziel'd' kan ook slaan op kwaliteiten mogelijk gemaakt door de materie. Persoonlijk voortbestaan na de dood is niet essentieel als het gaat om vertrouwen op de grond van het bestaan.

Is er maar één type materie, dan zijn wij allemaal uit hetzelfde hout gesneden. Dat is de holistische betekenis van reductionisme. Wij zijn geen vreemdelingen, maar verwant aan al wat leeft. Klassiek gesproken: we zijn allemaal schepselen, 'kinderen van één Vader'. We zijn geworteld in al wat is, en daarmee heeft 'al wat is' ook de glans van muziek, de schoonheid van de schilderkunst, en nog veel meer. En, niet te vergeten, de materie draagt dan ook de schaduwzijden van het bestaan.

Zo krijgen fundamentele thema's uit de religieuze beleving een plaats, ook in een wereld die door de bril van de natuurwetenschappen als 'materieel' wordt gezien. Want die materie zelf, de potentie die in de materie aanwezig blijkt – inclusief de potentie om mens te worden – kan een niet aflatende bron van verwondering zijn.

Het besef verbonden te zijn met zoveel anderen én afhankelijk van zoveel dat aan ons is voorafgegaan, vermeerdert met de toename van kennis. De materiële wereld kan zelf ook in een religieus perspectief gezien worden, als gegrond in een bron van het bestaan die de materiële wereld te boven gaat.

Het hoeft niet. Het zou kunnen.

Moreel misbaar?

De vraag of we met of zonder God uitkomen, betreft ook de moraal. Heeft ons moraal een transcendente, absolute grond nodig, omdat er anders niets is dan menselijke voorkeuren? Of is het juist andersom, is een religieuze moraal geen moraal, want miskent ze de waarde van het kritisch denken, de intellectuele verantwoordelijkheid door achter een religieuze autoriteit aan te lopen? Vroomheid bestaat uiteindelijk in onderwerping aan God of diens plaatsbekleder, en is dus strijdig met morele waarden van de moderne tijd, met de aansporing die de filosoof Kant als karakteristiek voor de Verlichting gaf: het eigen verstand gebruiken. Is een religieus argument in een publieke morele discussie niet ook strijdig met de democratische structuur, want niet toegankelijk voor andersdenkenden én niet vatbaar voor politieke discussie? De autonomie van de moraal, haar afstand ten opzichte van religieuze gezagsdragers, is zelf ook een belangrijke morele waarde.

Kortom, kunnen we zonder? Maar ook: kunnen we met?

De sociobiologie biedt verklaringen aan voor sociaal gedrag. Mensen zijn in de loop van de evolutie ontstaan. Dat vinden wij niet erg als het gaat om het verlies van beharing. Maar het is gevoeliger als het 'geestelijke' zaken betreft. Zou een door evolutie gevormde moraal wel echt moreel zijn?

Sociaal gedrag ten opzichte van kinderen, neven en nichten is vanuit de evolutie goed te begrijpen; genen die dat bevorderen, zorgen voor zichzelf. Ook steun aan

een partner volgt uit de theorie; de gezamenlijke investering in kinderen geeft gemeenschappelijke belangen. En burenhulp is eveneens goed te begrijpen: een volgende keer kan ik een beroep doen op de buurvrouw. Voor een onbekende iets goeds doen, is misschien te begrijpen met de notie van 'indirecte wederkerigheid'. Mijn status kan stijgen, en zo word ik indirect beloond. En door iets te doen ten gunste van mijn groep (stam, dorp), is de groep beter af dan concurrerende groepen, en daar profiteren mijn kinderen en ik ook van.

Een definitieve evolutionaire verklaring voor het ontstaan van moreel gedrag, en van de gewoonte om het gedrag van anderen moreel te beoordelen, is er nog niet, maar er zijn verschillende ideeën die samen waarschijnlijk een heel eind komen.

Wordt gedrag dat we kunnen begrijpen daardoor minder waardevol? Wij trekken onze hand weg van een vlam. Zij die dat niet deden, raakten gehandicapt of kregen last van een ontsteking; zij produceerden minder vaak nakomelingen. Maar op de vraag 'Waarom trek jij je hand terug?', is het antwoord niet: 'Om meer kinderen te krijgen', maar: 'Omdat het pijn doet'. Dat pijn een evolutionaire geschiedenis heeft, maakt het gevoel niet minder echt. En zo is het ook met moraal: dat er een evolutionaire verklaring is voor sociaal gedrag wil niet zeggen dat we niet gemotiveerd zijn door morele overwegingen en principes.

Vingers zijn niet ontstaan om piano te spelen, maar je kunt ze daar wel voor gebruiken. In de evolutie tref je telkens nieuwe toepassingen van oude organen aan. Intelligentie en communicatie, hersenen en taal, zullen

ongetwijfeld ook gebruikt zijn in de 'vrije tijd'. Juist reflectie en communicatie maken dat moraal ook moreel kan zijn. Door onze intelligentie kunnen we nadenken over ons gedrag. Wij kunnen, bijvoorbeeld, constateren dat we 'van nature' geneigd zijn om vrouwen en mannen ongelijk te behandelen. Juist door ons daar bewust van te worden, kunnen we de vanzelfsprekendheid van het 'natuurlijke' doorbreken. Ook de onderlinge communicatie heeft daaraan bijgedragen. Ooit heeft een hominide aan een medehominide in de groep gevraagd: 'Waarom doe je zo tegen mij?' De aangesprokene kon zich niet alleen beroepen op emoties ('Daar had ik zin in') of eigenbelang. Door de aanwezigheid van omstanders werd hij uitgedaagd om zich te verantwoorden op een wijze die herkenbaar en aanvaardbaar was voor de anderen.

Moreel gedrag gaat niet vanzelf. Het kost moeite. Dat heeft zijn basis in de rijkdom van onze evolutie. We zijn bedeed met intuïties en emoties. Dat is al een mix van cultuur en natuur. Verder zijn we, soms, gevoelig voor redenen, voor argumentatie. Doordat gedachten zich sneller verspreiden dan genen, kan cultuur zich sterk ontwikkelen. Dankzij de vorming van cultuur als een tweede soort 'erfenis', en dankzij het vermogen tot reflectie en de drang tot publieke verantwoording zijn we niet uitgeleverd aan onze evolutionaire erfenis. We zijn biologisch bepaald, maar dankzij onze biologische structuur ook vrij, verantwoordelijk. Moraal kan opkomen uit de natuur zonder daarin op te gaan.

Kunnen we wel moreel zijn met religie?⁷ Sommige ge-

loofshoudingen leiden tot een moreel argument vóór atheïsme. Als iemand met een beroep op God zijn volgelingen aanspoort tot moord of zelfmoord, dan beschouwen we hem als een misdadiger. Ook voor een beroep op Gods wil is de mens verantwoordelijk. En veel religieuze geboden waren misschien nuttig voor nomaden uit de Steentijd, maar zijn dat niet meer voor ons. Misschien staan er in de bijbel wel verstandige dingen, maar het is aan ons om te besluiten ons daar eventueel door te laten leiden. De verantwoordelijkheid voor morele keuzen is geheel de onze.

Leidt moderne morele zelfstandigheid werkelijk tot atheïsme, tot de ontkenning dat God bestaat? Of dat God iets met moraal te maken heeft? Gezag van traditie, kerk of boek behoeft onze erkenning en gaat daar niet aan vooraf. Maar dit inzicht betekent niet per se dat er geen hoogste goed is, geen normatieve grond van het bestaan.

Het kan zijn dat we in onze moraal steeds beter benaderen hoe de werkelijkheid is bedoeld, zoals we in onze wetenschap steeds beter ontdekken hoe de werkelijkheid in elkaar steekt.

Morele zelfstandigheid betekent ook niet dat tradities zinloos zijn. Een traditie kun je zien als uitdrukking van de waarden die we waarderen. Meestal zijn we, binnen een traditie, selectief. Zo voel ik mij vanuit de christelijke traditie aangesproken door suggesties over naastenliefde en vergeving, en zal ik daarom de bijbelse verhalen over de barmhartige Samaritaan en de verloren zoon zinvol noemen. Maar verhalen over een voorgenomen of uitgevoerde kindermoord (door Abraham en door

Jefta) niet. Omgang met de traditie als een erfenis betekent niet dat je het geheel als één massief blok moet aanvaarden of verwerpen. In een levende traditie zal iedere generatie ervaringen opdoen door te luisteren naar de verhalen, maar ook kritische discussies voeren, morele aanwijzingen confronteren met eigen morele intuïties, en de erfenis met beproefde wijsheid op weer andere wijze doorgeven.

In moreel opzicht zouden we agnostisch moeten zijn, in die zin dat het ons niet is gegeven om moraal te verankeren in gegeven zekerheden, bijvoorbeeld in als heilig beschouwde boeken. We zijn maar mensen. Voor de theïst én de atheïst geldt dat mensen zelf verantwoordelijk zijn voor wat zij als kennis en moraal beschouwen. Dat sluit niet uit dat er ruimte is om, met gebruik van het eigen verstand, te leven met religieuze tradities omdat daarin iets waars en waardevols aan de orde zou kunnen zijn.

In een herdruk van zijn *Atheïstisch Manifest* schrijft filosoof Herman Philipse als argument tegen de agnostische positie: 'Door niet te kiezen tussen geloof of atheïsme laat de agnost zijn levenshouding op een wezenlijk punt onbepaald.'⁸

Dat is waar. Maar is dat erg? Is onbepaaldheid erger dan een keuze voor atheïsme uit angst voor onzekerheid? Angst lijkt me, ook voor de atheïst, een slechte raadgever. Als we onze menselijke situatie aanvaarden, dan hoeven we onze beperkingen niet te ontkennen door zekerheid te poneren waar bescheidenheid past.

In *Democracy and Tradition* beschrijft de Amerikaanse ethicus Jeffrey Stout de oppositie tussen een liberale de-

mocratieopvatting die religieuze overwegingen uitsluit en een religieuze houding die de moderne democratie afwijst. Hij laat tevens zien dat deze vermeende tegenstelling berust op een te beperkte opvatting van democratie (als zoeken naar gedeelde overtuigingen in plaats van als omgang met niet-gedeelde overtuigingen) én op een zeer bepaalde opvatting van religie. De spanning tussen moderne moraal en religieuze overtuigingen wordt gevoed door de gedachte dat in religie een gezagsargument centraal staat, met afschuiven van verantwoordelijkheid, en dat echte vroomheid gelegen is in onderwerping. Maar religieuze overtuigingen kunnen ook gezien worden als uitdrukking van wat iemand beweegt én hoogacht. Religieus gezag blijft altijd gezag dat de gelovige aan een boek of persoon toekent. Het verschuilen achter religieuze argumenten is inderdaad problematisch, maar het in religieuze taal onder woorden brengen van wat gewaardeerd wordt en wat tegenstaat, kan een zinvolle en legitieme bijdrage zijn aan het maatschappelijk debat.⁹

Met of zonder?

Religieuze tradities zijn deel van ons erfgoed. Wij mensen zijn wie we zijn dankzij zoveel wat zich eerder heeft voorgedaan. Daartoe behoren processen waardoor sterren elementen als koolstof en zuurstof hebben gevormd. Daartoe behoort de geschiedenis der natuur, van eencelligen tot en met onze recentere voorouders. Tot die erfenis behoren ook de religieuze mythen en verhalen,

de gebruiken en de rituelen, en de aanleg tot religie. In die zin zijn we van nature religieus. En het lijkt me dat voor veel mensen religie onmisbaar zal zijn, in de zin dat we gelovig (of bijgelovig) zijn.

Maar dat is in intellectueel opzicht een bedenkelijk soort onmisbaarheid, zoals die van de verslaafde voor wie de sigaret, koffie of thee onmisbaar is.

Kunnen we aan de religieuze traditie ook intellectueel gewicht toekennen? Tot op zekere hoogte lijkt me dat er een evolutionair argument is aan te voeren: het gaat om wijsheid die generaties lang beproefd is, die het menselijk samenleven mogelijk heeft gemaakt. Verhalen over vergeving en genade, maar ook over het absolute gezag van Gods geboden, kunnen een nuttige rol in onze wordingsgeschiedenis hebben gespeeld.

Maar beproefde wijsheid ten aanzien van mens en cultuur is functionele wijsheid van vroeger, en niet per se intellectuele wijsheid voor nu. 'Gaat heen en vermenigvuldigt u' had andere gevolgen in een wereld waarin de mens een relatief beperkte rol in de ecologische interactie speelde, maar is minder goede wijsheid nu wij wereldwijd het milieu belasten.

We hebben in de laatste eeuwen nieuwe kennis opgedaan, en het kritisch denken leren waarderen als kans om de wereld beter te begrijpen en onze morele opvattingen tegen het licht te houden. Als je dat kritisch denken waardeert, hoe dan te denken over de vraag of religie misbaar is? Met of zonder God?

't Kan zonder.

Intellectueel, voor ons wereldbeeld, komen we een

heel eind met de natuurwetenschappen. Al moet dan de atheïst uiteindelijk, volgens mij, erkennen dat er een grens is aan het wetenschappelijk verklaren, een horizon die wel kan opschuiven, maar nooit verdwijnt. De atheïst kan daarover de schouders ophalen, de vragen miskennen, of een klein beetje agnostisch worden.

Moreel kan het ook zonder religie. De pretentie absolute ankers te hebben, is bezwaarlijk. Met het afschrijven van die pretentie, kun je ook de verhalen en woorden opgeven. Moraal heeft geen religieuze verwoording nodig.

't Kan met.

Intellectueel kun je alles beschouwen als Gods schepping. Of niets. De tussenoplossing om sommige zaken aan God toe te schrijven, vooral de zaken die we nog niet begrijpen, acht ik onwenselijk. Als God schepper is, dan is dat schepper van deze wereld, zoals die door de natuurwetenschappen zo succesvol wordt beschreven. De wetenschappelijke kijk op de wereld kan onze verwondering oproepen, ons besef van afhankelijkheid van zoveel dat aan ons is voorafgegaan en dat uiteindelijk buiten ons begrip ligt.

Het spreken over God als schepper is dan géén verklaring naast de natuurwetenschappelijke; het is meer een danklied én een uitdrukking die ons doet openstaan voor het mysterie van het bestaan dat door de successen van de wetenschap anders, maar niet kleiner is geworden.

Moreel kan het ook, mits religie niet functioneert als mechanisme om verantwoordelijkheid af te schuiven. Wie zich beroept op de traditie om een moreel stand-

punt te presenteren, is daar zelf verantwoordelijk voor.

't Kan met, maar dat vereist wel een bepaalde houding ten aanzien van geloof, want niet alle vormen van geloof laten zich goed verenigen met moderne morele intuïties en wetenschappelijke inzichten.

't Kan met, 't kan zonder. Wat is verkieslijk? Wat mij betreft misschien wel de ambivalente tussenpositie. Minder stellig dan soms prettig is. Maar met méér ruimte voor zoeken naar waarheid, misschien.

Noten

1. Amsterdam, Bert Bakker, 2004.
2. Peter Harrison, *'Religion' and the Religions in the English Enlightenment*. Cambridge University Press, 1990. Jonathan Z. Smith, 'Religion, Religions, Religious'. In: *Critical terms for Religious Studies*. Ed. Mark C. Taylor. Chicago, University of Chicago Press, 1998, p. 269-284.
3. Clifford Geertz, 'Religion as a Cultural System'. In: Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books, 1973, p. 90.
4. Willem B. Drees, 'Over wijsbegeerte van de godsdienst en haar object: Twee formules'. Leiden, 2002; ook te vinden op: www.drees.nl/godsdienstwijsbegeerte.htm.
5. Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en Overgave; brieven en aantekeningen uit de gevangenis*. Herziene ed. L.W. Lagendijk. Baarn, Ten Have, 2003, onder meer de brieven van 8 en 30 juni en 16 en 18 juli 1944.
6. John Fowles, *The Aristos*. Revised ed. Triad Granada, 1981, p. 27.
7. De volgende alinea's zijn gerecycled van een artikel in *NRC Handelsblad, Opinie & Debat*, 29 mei 2004, p. 15.
8. Herman Philipse, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie*. Amsterdam, Bert Bakker, 2004, p. 165.
9. Jeffrey Stout, *Democracy and Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2004.